

**КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ І СОЦІОЛОГІЧНИЙ
АСПЕКТИ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА**

Лекція 7

Проблема взаємовідношення мови і культури традиційно включалася у сферу інтересів мовознавців. Однак в останні десятиліття поняття «культура» набуває все більш широкої інтерпретації.

На зміну розуміння культури як сукупності матеріальних і духовних досягнень цивілізації прийшло розширене тлумачення цього терміна, що включає всі особливості історичних, соціальних і психологічних явищ, характерних для певного етносу, його традиції, цінності, погляди, інститути, поведінка, побут, умови життя – усі боки його буття і свідомості.

Таке розуміння культури, природно, включає в неї мову і всі інші аспекти вербальної комунікації як найважливіші умови людського існування.

Мова як знаряддя вербальної комунікації є найважливішою частиною культури, і всі особливості її структури і функціонування можуть уважатися проявами культури відповідного мовного (або етнічного) колективу.

Однак слід ураховувати складний і опосередкований характер зв'язку мови з іншими елементами культури.

Навколишній світ, духовне життя і поведінка людей відображаються у свідомості людини в певних когнітивних структурах, які, в свою чергу, реалізуються і переструктуровуються в мовних категоріях і формах.

Формування і розвиток когнітивних і особливо мовних структур відбувається не тільки під впливом зовнішніх факторів (інших елементів культури), а й за своїми внутрішніми законами, що визначають існування когнітивних і мовних систем як цілісних утворень.

Для дослідження закономірностей перекладацької діяльності великий інтерес являють особливості мови, прямо або побічно зумовлені культурою носіїв мови. Подібні особливості можуть виявлятися на різних рівнях мовної структури, у правилах вербальної комунікації, у способах опису позамовної реальності.

Легко демонструється соціально-культурна детермінованість словникового складу мови. Мова йде не тільки про те, що кількість найменувань у певній сфері діяльності прямо залежить від ступеня суспільної значущості цієї сфери. Однак не менший інтерес мають факти відображення у значенні і вживанні лексичних одиниць, своєрідність осмислення представниками певної культури оточуючого світу.

Особливості сприйняття навколишнього світу відображаються і на способах опису **типових ситуацій**.

Вирішальну роль відіграють **соціально-культурні чинники** у формуванні у комунікантів фонових знань, без яких неможлива інтерпретація мовних висловлень.

Найбільший інтерес для теорії і практики перекладу мають повідомлення, які безпосередньо відображають умови життя і звичаї представників певної культури. У кожній культурі є свої способи запобігання небажаного розвитку подій.

Вивчення культурної зумовленості різних боків вербальної комунікації має великий інтерес для перекладознавства.

Перекладацька діяльність означає не тільки взаємодію двох мов, але й контакт між двома культурами. Слід ураховувати, що поряд з унікальними особливостями, які характеризують кожну окрему культуру, існують чинники, загальні для багатьох або деяких культур. Крім того, різні культури завжди впливали і продовжують впливати одна на одну.

Реальне життя спростовує твердження про відособленість і взаємну непроникність культур.

Подібні сумніви в можливості повноцінного контакту між різними культурами висловлювалися деякими лінгвістами, етнографами, літераторами, філософами та іншими діячами культури.

У мовознавстві найбільш відома концепція, названа **«Гіпотеза Сепіра-Уорфа»**.

Ця концепція, яку часто називають *гіпотезою лінгвістичної відносності*, виходить з припущення, що структура мови визначає структуру мислення і спосіб пізнання зовнішнього світу.

Характер пізнання дійсності залежить від мови, на якій мислить суб'єкт, що пізнає. Люди поділяють світ, організовують його в поняття і розподіляють значення так, як це нав'язується їм мовою. Пізнання не має об'єктивного, загальнолюдського характеру: подібні явища складаються в різні картини через відмінності в мисленні, нав'язані відмінностями мов. Звідси випливає, що повне взаєморозуміння між представниками різних культур, які розмовляють різними мовами, принципово неможливе: мови чинять між мисленням людей різної культури нездоланий бар'єр.

Кожна мова створює своєрідну «мовну картину світу», що є однією з причин труднощів, що виникають при перекладі.

Структура мови, дійсно, здатна визначати можливі шляхи побудови повідомлень, організовуючи певним чином вираження думки, часом нав'язуючи мовцям обов'язкове вживання тих чи інших форм.

Але правильно і те, що мовна форма висловлення не визначає однозначно зміст висловлення, виведений на основі інтерпретації значень складових його одиниць, а слугує лише вихідною базою для розуміння глобального смислу.

Один і той самий зміст може бути виведений із різних мовних структур, і, навпаки, одна й та сама структура може слугувати основою для формування і розуміння різних повідомлень.

Таким чином, залежність висловлених думок від способу їх мовного вираження виявляється відносною і обмеженою. Мовці можуть усвідомлювати відмінність між формою висловлення і суттю справи, долати нав'язувані мовою стереотипи.

Не перешкоджають мовні бар'єри і контактам між культурами.

В умовах взаємозв'язку і взаємозалежності сучасного світу різні культури постійно контактують і взаємодіють.

Представники однієї культури стикаються з особливостями інших культур при безпосередньому спілкуванні з носіями цих культур у себе в країні і за її межами або отримують відповідну інформацію усно або письмово з екрану, з газетних сторінок, з літературних творів та інших джерел.

Одним з таких джерел, які мають широке поширення в сучасному світі, є переклади. Розкриваючи своєрідність і розмаїття культурних цінностей, звичаїв і традицій, переклади сприяють взаєморозумінню і взаємоповазі, збагачують культуру кожного народу, роблять великий внесок у розвиток його мови, літератури, науки і техніки.

Важливу роль відіграють переклади в культурі мови перекладу.

Відомо, що багато національних мов і культур формувалися під впливом перекладів, головним чином, з античних мов.

Переклади відіграли вирішальну роль у розвитку культури слов'янських народів.

Переклади релігійних книг з грецької на церковнослов'янську (староболгарська) мову, виконані Кирилом і Мефодієм, поклали початок формуванню української мови, писемності і літератури.

У межах різних культур на різних етапах розвитку до перекладів були неоднакові вимоги.

Цим вимогам повинен був задовольняти не тільки вибір текстів для перекладу, а й обрана перекладачем стратегія.

Почасти вибір стратегії міг визначатися характером перекладуваних текстів чи теоретичними настановами самих перекладачів.

Так, перекладачі релігійних текстів, які благоговійно ставилися до кожної букви священного оригіналу, прагнули до максимально буквального його відтворення, навіть у збиток смислу і нормам мови перекладу.

Навпаки, багато перекладачів художньої літератури досить вільно зверталися до оригіналу. Але в будь-якому випадку перекладачам доводилося враховувати ставлення до їхньої діяльності, що переважали в їх культурі на той час.

Перші спроби зробити переклади Біблії більш зрозумілими і відповідними мовній нормі викликали неприйняття і обурення віруючих, у культурі яких уважалося, що священний текст повинен бути містичним і загадковим.

Від французьких перекладачів у 18 столітті суспільство вимагало виправлених перекладів відповідно до вимог «доброго смаку», законодавцями якого вважали себе французи.

У сучасних культурах відносно спокійно сприймаються вольності перекладачів літературних творів і ставляться вимоги високої точності до інформативних (дипломатичних, комерційних, технічних та ін.) перекладів.

Соціально-культурний вплив на стратегію перекладача нерідко відбивається і на повноті відтворення в перекладі змісту оригіналу, змушуючи перекладача скорочувати або повністю опускати все, що в приймаючій культурі вважається неприпустимим з ідеологічних, моральних чи естетичних міркувань.

Різні форми культурної детермінованості перекладацької діяльності складають своєрідну конвенціональну норму перекладу, тобто сукупність вимог, що пред'являються суспільством до перекладів на певному етапі історії.

Існування єдиної культури і спільної мови аж ніяк не означає однорідності культурно-мовного колективу.

Для кожного суспільства характерна наявність численних територіальних, соціальних, професійних, вікових та інших відмінностей, які знаходять відображення в особливостях вживання мовних засобів окремими групами людей.

Крім того, одні й ті самі люди можуть по-різному використовувати мову в різних соціальних ситуаціях.

Різні види мовної варіативності подібного роду становлять сферу інтересів соціолінгвістики, і дані цієї лінгвістичної дисципліни широко використовуються в сучасному перекладознавстві.

Якщо мова використовується в декількох країнах, то в кожній з них вона набуває деяких відмінних рис, у результаті чого виникають національні варіанти цієї мови.

Між деякими територіальними діалектами є лише незначні фонетичні, лексичні чи граматичні відмінності, в інших випадках ці відмінності настільки великі, що діалект може вважатися окремою мовою.

У деяких країнах діалектні відмінності поступово стираються, в інших – виявляються більш стійкими.

Для теорії перекладу існування територіальних діалектів являє інтерес у зв'язку з практичними проблемами які вони створюють для перекладача.

Використання в оригіналі форм таких діалектів може мати двоякий характер.

З одного боку, діалект може являти собою форму мови, використовуваної у процесі спілкування, тобто виступати в якості вихідної мови.

З іншого боку, діалектні форми можуть уживатися з метою мовної характеристики окремих персонажів.

У першому випадку діалектний статус вихідної мови взагалі не має відношення до змісту оригіналу, і від перекладача вимагається лише знання цього діалекту, особливостей його вживання і його відмінності від загальнонародних форм мови, частиною якого він є.

У другому випадку перед перекладачем постає завдання передачі тієї додаткової інформації про територіальну належність мовця, яка міститься в оригіналі.

Складність полягає в тому, що для цієї мети неможливо використовувати відповідні діалектні форми мови перекладу, навіть якщо такі є, оскільки вони ідентифікують іншу групу людей.

Вирішення цієї проблеми частково полегшується існуванням й іншого виду мовного варіювання: так званих **соціальних діалектів**.

Мова членів одного й того самого мовного колективу може відрізнятися не тільки тому, що вони живуть у різних частинах своєї країни, але і внаслідок їхньої належності до різних верств суспільства.

У різних країнах соціальне розшарування суспільства може бути різним.

Для перекладацької практики важливо враховувати той факт, що між соціальними і територіальними діалектами часто існує тісний зв'язок: територіальні відмінності зазвичай зберігаються в мові малоосвічених людей і згладжуються в процесі отримання освіти.

Окремий діалект може бути відмежований і географічно, і суспільним становищем, тобто бути одночасно і територіальним і соціальним. Завдяки наявності такого зв'язку, додаткова інформація, репрезентована територіально-діалектними формами, може бути передана в перекладі засобами малоосвіченої мови.

При цьому враховується, що соціальний діалект відрізняється від загальнонародної мови лише окремими мовними особливостями, свого роду маркерами. Присутність у тексті хоча б невеликого числа таких покажчиків забезпечує відтворення певного виду інформації.

Деякі труднощі при передачі особливостей соціальних діалектів можуть виникнути у зв'язку з тим, що ступінь соціального розшарування в різних країнах різна, як і різний ступінь такого розшарування в мові. У таких випадках еквівалентність у перекладі може встановлюватися між абсолютно різними типами мови. Важливо лише, щоб відмінності в мовних формах мали відповідний соціальний статус.

У будь-якому випадку перекладач повинен добре знати соціальні діалекти обох мов і вміти співвідносити їхні ознаки.

Менше труднощів у перекладі виникає у зв'язку з існуванням в мові ще одного виду діалектів, що відображають особливості використання мови представниками деяких професій.

Мова моряків, солдатів, студентів та інших **професійних груп** може мати певні особливості, головним чином, в області лексики, які виділяють у мові низку професійних діалектів (або жаргонів).

У більшості випадків основні професійні групи можна знайти в різних культурах і при перекладі можуть бути використані форми відповідного професійного діалекту.

У мові виділяються також так звані функціональні стилі – сукупності мовних засобів, які переважно вживаються в певних сферах спілкування. Хоча число функціональних стилів в окремих мовах може не збігатися, а їх межі не завжди ясно окреслені, в більшості мов досить чітко виокремлюються такі функціональні різновиди:

- художній стиль (стиль художньої прози і поезії),
- публіцистичний стиль,
- науковий стиль (сукупність науково-технічного і науково-гуманітарного стилів),
- офіційно-діловий стиль (сукупність офіційно-ділових документів),
- газетно-інформаційний стиль,
- розмовний стиль і деякі інші.

Кожен функціональний стиль використовує мовні засоби, які зустрічаються і в інших стилях, але його характеризує переважання вживання певного набору таких засобів.

У межах функціонального стилю виділяються окремі жанри або типи текстів. Наприклад, у науковому стилі – це монографія, наукова стаття, лекція, доповідь, виступ, повідомлення (та інші усні різновиди).

Хоча межі жанрів часом недостатньо чіткі, в кожному з них можна виокремити його жанрову домінанту, свого роду прото-текст, що характеризується певним набором мовних ознак. Окремий конкретний текст тією чи іншою мірою відповідає прото-тексту свого жанру.

Різні функціональні стилі виявляють здатність до взаємодії і взаємопроникнення. Порівняння таких стилів виявляє як контрастні ознаки, що протиставляють один стиль іншому (наприклад, *емоційність художнього тексту і неемоційність більшості наукових текстів*), так і мовні ознаки, які однаково характерні для декількох функціональних стилів.

Так, ускладненість синтаксичних структур типова не тільки для офіційно-ділових, а й для наукових текстів, обмежене використання емоційної лексики спостерігається не тільки в науковій прозі, але і в газетно-інформаційних матеріалах, логічність викладу – провідна ознака наукового тексту – притаманна й багатьом художнім текстам і т.ін.

Лінгвістична класифікація функціональних стилів становить великий інтерес для перекладознавства.

На її основі в теорії перекладу виокремлюються окремі види перекладу, що відрізняються характером перекладацьких труднощів і рівнем еквівалентності, яку повинен забезпечувати перекладач.

За такого підходу, в першу чергу, протиставляється переклад текстів художнього стилю (художній переклад) і переклад текстів усіх інших «нехудожніх» стилів (прагматичний або інформативний переклад).

Таке протиставлення засноване на відмінностях головних завдань, що стоять перед перекладачем у кожному з цих видів перекладу.

У художньому перекладі основна мета перекладача полягає в передачі художньо-естетичних переваг оригіналу, у створенні повноцінного художнього твору мовою перекладу.

Художні переклади становлять частину літератури в приймаючій культурі, поряд з оригінальними творами.

Для досягнення художності перекладач часом відмовляється від максимальної точності в передачі змісту оригіналу.

Навпаки, в інформативному перекладі в центрі уваги перекладача знаходиться інформація, що міститься у вихідному тексті, яку він прагне передати якомога повніше.

Подальше виділення видів перекладу здійснюється в межах художнього перекладу за літературними жанрами, а в інформативному перекладі – за окремими функціональними стилями.

Жанрово-стилістична класифікація перекладів пов'язана з їх використанням у перекладі двох мов і відображає особливості кожного з них.

Належність оригіналу до певного функціонального стилю вихідної мови визначає його домінуючу функцію, яка повинна бути передана в перекладі, і, як правило, зумовлює вибір функціонального стилю в перекладі.

У свою чергу, обраний стиль перекладу вимагає дотримання його норм і особливостей в мові перекладу, навіть якщо вони не збігаються з нормами аналогічного стилю у вихідній мові.

Виділення видів перекладу на основі жанрово-стилістичної приналежності оригіналу найбільш виправдане в тих випадках, коли існує значна розбіжність у мовній характеристиці відповідних стилів і жанрів у двох мовах, що викликає необхідність у свого роду стилістичній адаптації перекладу, зміни характеру використовуваних відповідностей, відмови від використання стилістичних ознак тощо.

Слід ураховувати, що поява таких ознак у тексті перекладу призводить до різкого порушення стилістичної норми і створює в перекладі додатковий, а іноді й абсолютно неприйнятний ефект.

Як приклад можна згадати порівняно вільне вживання нецензурної лексики в літературних творах в одних країнах і неприпустимість такого явища в деяких інших культурах.

Вибір мовних засобів може також залежати від **ситуації спілкування** і ролей, в яких виступають учасники комунікації.

У різних ситуаціях люди говорять по-різному, і мова доповідача на зборах не схожа на його розмову з незнайомою людиною на вулиці, з близьким другом або з власною дружиною.

Такі різновиди мови зазвичай називаються «**регістрами**». Ситуації спілкування досить численні, і відповідні реєстри можуть по-різному класифікуватися.

Найчастіше виділяються такі реєстри, як *урочистий*, *офіційний*, *дружній* та *інтимний*. Вибираючи варіант перекладу, перекладач повинен ураховувати реєстр, у якому відбувається спілкування. Від цього вибору залежатиме, наприклад, вибір лексичних одиниць.

Великий інтерес для перекладознавства мають лінгвістичні дослідження, **білінгвізму** – використання людиною двох мовних систем і взаємодії цих систем у його мовленні.

Теорія мовних контактів розглядає всі види білінгвізму від абсолютного володіння обома мовами до ситуації, коли людина тільки починає вивчати другу мову.

З одного боку, розрізняються випадки комунікативної рівності двох мов, кожна з яких усвідомлюється як однаково соціально значима й однаково ефективно використовується білінгвом.

З іншого боку, одна з таких мов може грати значно важливішу роль, ніж інша, бути більш необхідною і престижною, бути основним засобом спілкування для білінгва.

Обидві мови можуть існувати ніби ізольовано одна від одної: людина може вільно користуватися кожною з них, але між одиницями цих мов не встановлюється прямих зв'язків, і людина підшукує відповідності одиниць однієї мови в іншій.

Навпаки, може бути свого роду змішана двомовність, коли такі зв'язки існують і, говорячи однією мовою, білінгв легко вставляє в своє мовлення доречні слова і вирази з іншої мови.

Всебічно вивчається **проблема міжмовної інтерференції.**

Переважання однієї мови над іншою у свідомості білінгва призводить до того, що під впливом домінуючої мови (зазвичай рідної) мова білінгва на іншій мові зазнає змін.

Він мимоволі переносить у другу мову деякі особливості рідної мови. Явище мовної інтерференції становить одну з перешкод при оволодінні іноземною мовою, створює акцент, характерний для більшості людей, які розмовляють нерідною мовою.

Характер подібної контамінованої мови залежить від змісту і співвідношення форм і структур контактуючих мов. Вона зазвичай розглядається як небажане явище, вид ненормативної мови, що створює перешкоди для успішної комунікації.

Проблеми білінгвізму мають безпосереднє відношення до перекладацької діяльності.

Перекладач за визначенням двомовний.

Знання двох мов визначає можливість перекладацької діяльності, і в більшості випадків воно саме по собі вже передбачає вміння більш-менш точно передавати зміст іншомовного повідомлення.

Однак професійна компетенція перекладача аж ніяк не зводиться до володіння двома мовами.

З одного боку, відомі випадки, коли людина знає дві мови взагалі виявляється нездатною перекладати навіть тексти на знайомі їй теми.

З іншого боку, як правило, «природний» переклад білінгва не відповідає вимогам до професійного перекладача, і створює лише основу для розвитку перекладацької компетенції, що виникає шляхом цілеспрямованого навчання або на основі тривалого практичного досвіду.

Білінгвізм професійного перекладача – це не тільки знання двох мов, а й вміння знаходити і співвідносити комунікативно рівноцінні засоби цих мов з урахуванням особливостей конкретного акту спілкування, а також знання принципів, методів і прийомів, що створюють таке вміння.

Велика увага в теорії перекладу приділяється проблемі інтерференції.

Постійне контактування двох мов у процесі перекладу створює умови для свідомого чи несвідомого внесення змін у мову перекладу під впливом мови оригіналу.

При цьому недостатньо кваліфіковані перекладачі часом порушують норми і узус мови в перекладі, створюючи так звану «*перекладацьку мову*», яка неодноразово піддавалася критиці, особливо в області художнього перекладу.

У той самий час, відтворюючи зміст оригіналу, перекладач завжди свідомо використовує деякі технічні прийоми, які копіюють форми і структури мови оригіналу і дозволяють подолати типові перекладацькі труднощі.

Такими прийомами є *запозичення* іншомовної форми шляхом *транскрибування* за допомогою букв мови перекладу (файл, інтерфейс, кліп, трайбалізм і ін.) і *калькування* структури слова або словосполучення шляхом перекладу кожного елементу окремо наступним об'єднанням перекладеного в єдине ціле (задньолавочників, військову присутність, стратегічна оборонна ініціатива та ін.). Під впливом одиниць оригіналу в перекладі можуть розширюватися значення окремих слів.

Прагнення точніше відтворити зміст оригіналу нерідко призводить до зміни частоти вживання окремих одиниць у мові перекладу.

Слова, які не мають прямих відповідників у мові оригіналу, зустрічаються в перекладах рідше, ніж у неперекладаних текстах тією самою мовою.

Так, слова «сніданок», «обід», «вечеря» мають у французькій мові прямі відповідники, які зазвичай і використовуються в українсько-французьких перекладах.

Закономірні мовні відмінності перекладів від перекладних текстів дозволяють говорити про існування особливого різновиду мови — «**підмови перекладів**».

Вивчення особливостей мови перекладів з різних вихідних мов є великим теоретичним і практичним інтересом, позаяк дає можливість відрізнити викликані інтерференцією помилки перекладача від цілком виправданих способів досягнення еквівалентності перекладу.

Ще один аспект перекладу у зв'язку з явищем інтерференції полягає в необхідності передачі в перекладі *контамінованого мовлення*.

Поява контамінованих форм у мові може бути мимовільною або навмисною. У першому випадку мовець, недостатньо володіє мовою, якою він користується, вживає спотворені форми цієї мови всупереч свого бажання.

Подібні спотворення ускладнюють сприйняття і виявляють приналежність мовця до іншої мовної спільноти.

При сприйнятті подібної мови інші учасники комунікації співвідносять сприйняте з правильними формами мови, здійснюючи свого роду переклад з контамінованої на правильну мову.

Подібна кореляція відбувається і в процесі перекладу на іншу мову. Іноді контаміновані форми використовуються як художній прийом для характеристики мови іноземця.

Мовна характеристика персонажа грає важливу роль у художньому творі, і її відтворення входить у завдання перекладача.

При цьому можливі два способи досягнення еквівалентності.

По-перше, можуть використовуватися стандартні прийоми умовного зображення мови іноземця. У мовах існують загальноприйняті способи подібного зображення.

Нерідко проте, в оригіналі зображена неправильна мова людини певної національності, щодо якої в мові перекладу не існує усталеного способу зображення. У цих випадках перекладач вибирає деякі контаміновані форми, враховуючи при цьому, що такі форми можуть сприйматися не тільки як мова іноземця, але і як мова людини малоосвіченої, наприклад «твоя моя не понімай» або «малий-мало платити треба».

На закінчення відзначимо, що ми лише коротко торкнулися деяких фундаментальних проблем, якими займається соціолінгвістика.

Однак і цього короткого огляду досить, щоб переконатися, що дослідження в цій області дають цінні результати і для вивчення багатьох сторін перекладацької діяльності.

Дякую за увагу!

